

Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548.

Lisandusi teadmistele reformatsiooni levikust Baltikumi

Juhan Kreem

Augsburgi riigipäev 1547–1548 on reformatsiooni ajaloos oluline pöördepunkt.¹ Karl V oli just vahetult enne võitnud sõjaliselt protestantlike vürstide Schmalkaldeni liidu, riigipäevale tuldi otse sõjast, mistõttu nimetatakse seda kogunemist ajaloolises traditsioonis ka turvistes riigipäevaks (sks. k. *geharnischter Reichstag*). Riigipäeva kahtlemata olulisim dokument, usuküsimuste ajutine lahendus, mis sai edaspidi laiemalt tuntuks ladinakeelse lühinimetuse „Interim” (s. t. ajutisus, vahepealsus) all, esitati kogunutele 15. mail 1548.² Tegemist oli Naumburgi piiskopi Julius Pflugi juhtimisel tegutsenud komisjoni koostatud usu- ja kirikuasjade kokkuvõttega. Interimi teksti koostamine oli teoloogide töö, millesse kaasati ka luterlike vaadete esindajaid, samas on otsustuste ja valikute taga tunda katoliiklasest keisri isiklikku survet. Mitte ainult riigipäeval, vaid ka keisri enda õukonnas vaieldi dokumendi formuleeringu üle põhjalikult ning esimesed redaktsioonid nõudsid märksa karmimalt vana kiriku taastamist kui lõpptekst.³ Kuigi püüeldi

kompromissi poole, jäi Interim üldises plaanis vana teoloogia juurde. Ainsad järeleandmised, mis Interimis protestantidele tehti, olid kõigile veini ja leivaga armulaua lubamine ja loobumine vaimulike tsölibaadist. Riigipäeva lõppotsusega 30. juunil 1548 sai Interim Saksa keisririigis kehtiva seaduse staatuse.⁴

Tegemist oli Karl V kirikupoliitika järjekindla sammuga, mille eesmärgiks oli taastada kiriku ühtsus.⁵ Kahjuks ei rahuldanud kesktee kumbagi usulõhe osapoolt. Interimiga ei olnud kõigepealt rahul katoliiklased, kelle eesmärk ei olnud ju mingi vahepealne variant, vaid „ära langenud” luterlaste „kiriku rüppe” tagasi toomine. Peale selle oli keisri sekkumine usuasjadesse katoliku kiriku seisukohalt selge võimupiiri ületamine. Kuigi keiser nägi ka paavstile ette rolli kiriku ühtsuse taastamisel, mis oleks seisnenud protestantidele nende vahepealsete eksimuste eest armu andmise võimaldamises, viibis vastavate volitustega vaimulike Saksa-maale saatmine, ning lõpuks saabunud legaatide volitused polnud piisavad.⁶ Protestandid omakorda nägid Interimis taganemist oma

¹ Käesoleva artikli aluseks olnud uurimistöö viis autor läbi Wolfenbüttelis, Hertsog Augusti raamatukogu inspireerivas keskkonnas 2010. aasta oktoobris ja novembris. Seda võimaldas Alexander von Humboldti ja Hertie fondi Roman Herzogi nimeline uurimisstipendium, mille eest olgu siinkohal südamlikult tänatud.

² Das Augsburger Interim von 1548. Nach den Reichstagsakten deutsch und lateinisch, hg. v. Joachim Mehlhausen, Neukirchen, 1970.

³ H. Rabe. Zur Entstehung des Augsburger Interims 1547/48. – Archiv für Reformationsgeschichte, Bd. 94, 2003, lk. 6–104; H. Rabe. Zur Interimspolitik Karls V. – L. Schorn-Schütte (Hg.), Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt, Heidelberg, 2005, lk. 127–146.

⁴ Kogu riigipäeva kohta: H. Rabe. Reichsbund und Interim. Die Verfassungs- und Religionspolitik Karls V und der Reichstag von Augsburg 1547/1548, Köln, Wien, 1971. Interimile on pühendatud ka mitmed viimasel ajal ilmunud kogumikud: I. Dingel, G. Wartenberg (Hg.), Politik und Bekenntnis. Die Reaktionen auf das Interim 1548, Leipzig, 2006; L. Schorn-Schütte (Hg.), Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt, Heidelberg, 2005.

⁵ H. Rabe. Zur Interimspolitik Karls V, lk. 129.

⁶ H. Rabe. Zur Interimspolitik Karls V, lk. 142.

õpetuse nurgakivist – ainult usu läbi jumala ees õigeks saamisest – ning selle vastu puhkes üldine vastuhakk. Linnad, mis olid luterluse vastu võtnud, lasid oma vaimulikel koostada hinnanguid Interimi kohta, mis olid rohkem või vähem eitavad.⁷ Wittenbergi reformaatorid, kes olid sattunud Karl V liitlase Saksi hertsogi Moritza valitsemise alla, soovitasid esialgu ilmaliku ja vaimuliku võimu seisuks kohti lahus hoida.⁸ Kui vaimulikel oli õigus Interimi õpetusliku poole vastu protesteerida, siis ilmaliku võimu protest kehtestatud seadusele oli truuduse- ja vandemurdmine, mis oleks olnud riigiõiguslikult märksa tõsisemate tagajärgedega. Lõuna-Saksa linnad, mis olid keisri sõjajõudude meelevaldas, olid kokkuvõttes enamasti sunnitud Interimi vastu võtma ja reformaatorlikud pastorid pagendama. Kuigi luterlus Lõuna-Saksa linnades alates 1552. aastast taastati⁹, tõi keiserliku Interimi sisseviimine kaasa linnavalitsuste ümberkorraldamisi, mis jäid kehtima kuni keisririigi likvideerimiseni Napoleoni poolt.¹⁰ Põhja-Saksamaal, piirkondades, mis jäid keisririigi võimu suhtes kaugemale, oli võimalusi vastu hakata rohkem. Esialgu võtsid siiski ainult Magdeburg ja Bremen jäigalt Interimivastase hoiaku, samas kui enamik linnu üritas ühel või teisel viisil laveerida.

Magdeburgist sai protestantidele vastupanu sümbol: see oli ainus koht, kus ei hoolitud keisri keelust Interimivastaseid tekste publitseerida.¹¹ Trükitud poleemika tulv Magdeburgist on muljetavaldav ning oma mahult võrreldav reformatsiooni esimeste aastakümnete trükitoodangu buumiga.¹² Matthias Flacius Illyricuse ja Nicolaus von Amsdorfi juhtimisel kujunes Magdeburgi põgenenud reformaatoritest nn. Issanda Jumala kantselei

Nikolaus von Amsdorf, Goslari peakiriku klaasaknal. (Autori foto)

(*Herrgott Kanzley*), puhta luterluse eest võitlev ring, kus kirjutati ise või vahendati mõttekaaslaste poleemilisi kirjutusi, aga avaldati ka Lutheri enda tekste või kommenteeritud väljaandeid oma vastaste kirjutistest. Magdeburgi vastalisus kutsus esile keisri pooldajate sõjakäigu ning 1550. aasta sügisel asus Saksi Moritz linna piirama. 1551. aasta novembris oli linn küll sunnitud kapituleeruma, kuid peagi puhkes nn. vürstide ülestõus, mille käigus Saksi Moritz vahetas poolt ja ründas keisrit. 1552. aastaks oli selge, et välja käidud Interim on läbi kukkunud, lõplikult loobuti sellest Augsburgi usurahuga 1555. aastal.

Kogu Interimi ümber peetud võitluste

⁷ Valikuline allikapublikatsioon: Reaktionen auf das Augsburger Interim, bearb. v. J. Hund, J. M. Lies, H.-O. Schneider, Göttingen, 2010.

⁸ Corpus Reformatorum, vol. 6, ed. Carolus Gottlieb Bretschneider, Halle, 1839, veerg 953, nr. 4272: Philipp Melanchthon ja Johann Bugenhagen Nikolaus Medlerile Braunschweigi, Wittenberg, 25. juuni 1548.

⁹ Mitmel pool jäi asi ka venima, näiteks Straßburgis: E. Weyrauch. Konfessionelle Krise und soziale Stabilität. Das Interim in Straßburg (1548–1562). Klett-Cotta, 1978.

¹⁰ E. Naujoks (Hg.). Kaiser Karl V. und die Zunftverfassung. Stuttgart, 1985.

¹¹ A. Moritz (Kürbis). Interim und Apokalypse. Die religiösen Vereinheitlichungsversuche Karls V im Spiegel der magdeburgischen Publizistik 1548–1551/52, Tübingen, 2009; N. Rein. The chancery of God. Protestant print, polemic and propaganda against the Empire, Magdeburg 1546–1551. Alderhot, 2008.

¹² T. Kaufmann. Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Hergotts Kanzlei“ (1548–1551/2). Tübingen, 2003.

võrdlemisi lühike episood on tähtis kahel põhjusel. Esiteks oli tegu viimase tõsise katsega usulõhe ületada, edasistes aruteludes oli oluline leida kahe leeri vahel rahuvormel, mitte enam kaht leeri liita. Teiseks, ja see pole sugugi vähem tähtis, juhatasid Interimi-vaidlused sisse ühe tõsisema sisekonfliktide ajastu luterliku kiriku ajaloos. Pärast Lutheri surma 1546. aastal ei kerkinud tema järgijate seast esile sellist autoriteeti, kes oleks keerulises poliitilises olukorras sõnastanud uue õpetuse seisukohalt ainukehtiva positsiooni. Nii sai võimalikuks, et lisaks juba mainitud Magdeburgi jäiga liini luterlastele, nn. gnesioluteraanidele ehk ehtsatele luterlastele kujunes märksa paindlikumalt Interimisse suhtunud Wittenbergi teoloogide rühm eesotsas Philipp Melanchthoniga. Melanchthoni järeleandlikkus Interimile kirikurituallide osas kasvas sujuvalt üle vaidluseks *adiaphora* (*mitteldinge*) üle, mille põhiküsimus oli, et kui tähtsad on kirikurituallid õndsassaamisel. Järgneva peaaegu 30 aasta jooksul peeti luterlikus leeris maha terve seeria vaidlusi, mis kokku leidsid hädapärase lahenduse alles 1577. aasta konkordiavormelis.

Kuid pöördugem tagasi Interimi-aega ja küsigem, mismoodi puutub see kõik Liivimaasse? Vastust ei tule siin kaugelt otsida. Liivimaa oli keisririigi osa: siinsed maahärrad olid riigivürstid, pidid olema riigipäeval esindatud ja olid keisririigi ees maksukohuslased, samuti käisid riigipäeval otsustatud seadused ka Liivimaa kohta. Interim oli suunatud eelkõige protestantide vastu, nii on loomulik, et see pidi puudutama ka Liivimaad, kus reformatsioon oli hakanud levima juba 1520-ndate alguses. Reformatsiooni kiire vastuvõtt Liivimaa linnades on üldiselt teada, samas on senises historiograafias kahetsusväärselt vähe tähelepanu pööratud sellele, millal ja mismoodi reformatsioon levis väljaspool linnu, Saksa Ordu, piiskoppide, rüütelkondade ja ülejäänud maaelanikkonna seas. Liivimaa

usulise maastiku kirjeldamine Liivimaa sõjale eelnenud aastakümnetel on poliitilise olundi komplitseerituse ja dokumentaalsete allikate iseloomu tõttu kahtlemata keeruline. Siinsed reaktsioonid Interimile pakuvad aga meile ühe võimaliku küüneproovi, milline meelsus Liivimaal sel ajal valitses. Kuidas ja millele toetudes oma seisukohta Interimi suhtes kujundati ja lõpuks, milline see oli, ongi eesmärk siin välja selgitada.

Teadete jõudmine Liivimaale

Augsburgi ja Riia vahemaa on linnulennult umbes 1600 kilomeetrit, seega väärib alustuseks omaette tähelepanu riigipäevateadete jõudmine Liivimaale. Augsburgis olid Saksa Ordu esindajatena kohal meistri nõunik ja vasall Kuramaalt Philipp von der Brüggen ja sekretär Matthias Huroder.¹³ Liivimaa saadikute tegevusest riigipäeval on teada läbirääkimised keisri kammerkohtu ülalpidamiseks sisse seatud maksu alandamiseks, mis neil õnnestus ka saavutada.¹⁴ Samuti on Liivimaa ordusaadikud esitanud riigipäevale plaane selle kohta, kuidas ordu saaks Preisimaa tagasi.¹⁵ Mil määral osaleti muudes diskussioonides, riigipäeva aktidest ei selgu.

Millal riigipäeva saadikud koduteele asusid, ei ole päris üheselt selge. 1548. aasta juuli alguses on Philipp von der Brüggen veel Saksa Ordu Saksamaa meistri Wolfgang von Schutzbari juures Mergentheimis ning on juttu tema tagasiteele asumisest,¹⁶ kuid kui kiiresti tagasitee sujus, pole kahjuks teada. Tegelikult ei olegi saadikute eneste jõudmine primaarne. Saksamaa vahet sõitsid paljud ja uudised levisid kiiremini, kui saadikud reisisid. Schutzbari juures käis samal suvel ka näiteks Brüggeni poolt soovitusel kaasa saanud aadlimees Franz von Hatzfeld.¹⁷ Keisririigi uudiseid vahendas Liivimaale regulaarselt ka ordu teenistuses olev Dr. Hermann Falck

¹³ K. Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten, Bd 1. bis 1561, Bad Godesberg, 1969, nr. 1426.

¹⁴ Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Bd. 18. Der Reichstag zu Augsburg 1547/48, bearb v. Ursula Machoczek, München 2006, lk. 671, 2410–2411, 2422–2423.

¹⁵ K. Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden, nr. 1489.

¹⁶ K. Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden, nr. 1462, 1463, 1466.

¹⁷ K. Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden, nr. 1448.

Lübeckist. Uudised võisid aga sattuda Liivimaale ka täiesti sõltumatult ordustruktuuridest. Kui Riiga saabus läänest mõni laev, andis Riia linnusekomtuur kohe meistrile teada, milliseid uudiseid laeval olnud kaupmehed endaga kaasa toovad.

Religiooni teemat arutakse Liivimaa maapäeval sel ajal regulaarselt. 1548. aasta 29. juulil Volmaris on Liivimaa linnad võtnud jutuks keisrilt värskest saabunud mandaadid. Kuna tallinlased ei olnud jõudnud nendega enne maapäevale sõitmist veel tutvuda, lükasid linnad keisri mandaatide arutelu edasi.¹⁸ Maapäeva retsessi järgi otsustades oli seekord siiski juttu türklastevastase sõja ja keiserliku kammerkohtu finantseerimiseks kogutavate maksude kohta käivatest mandaatidest.¹⁹ Riigipäeva lõppotsuse kohalejõudmiseks oleks aeg olnud tõesti natuke liiga napp. Teada on aga, et Interimi tekst oli 30. juuliks jõudnud juba Rootsi kuninga Gustav Vasa kätte,²⁰ seega on täiesti võimalik, et ka Liivimaal samal ajal esimesed teated juba levisid.

Keiser Karl V mandaat Riia peapiiskopile Wilhelmile Interimi sisseviimise kohta pärineb 30. juunist 1548 ja selle edastasid Wilhelmile ordu saadikud siiski alles 16. novembril. Koos mandaadiga sai Wilhelm ka Interimi saksakeelse ja ladinakeelse teksti.²¹ Novembri alguses määras Liivimaa meister Hermann von Brüggenei 1549. aasta 13. jaanuarile seisuste

kogunemise. Tallinnale 9. novembril saadetud kiri viitab otseselt Interimile kui kogunemise ajendile ja palub linnal selle osas seisukoht võtta,²² samasisulise kirja on saanud ka Riia linn.²³ Paar päeva varem teistele seisustele saadetud kogunemiskutses ei ole Interimi sõnaselgelt mainitud.²⁴ Novembri alguses Riiga jõudnud laev tõi juba ka uudiseid Vendi linnade kogunemisest,²⁵ kus üritati koordineerida hanسالinnade reaktsiooni Interimile.²⁶ Kokkuvõtteks võib arvata, et just 1548. aasta novembri esimesel poolel sai Interimi tekst Liivimaal laiemalt tuntuks. Vaadelgem nüüd edasi, mis on teada poliitilise protsessi osapoolte seisukohtadest Interimi küsimuses.

Saksa Ordu ettepanekud

Saksa Ordu Liivimaa meistri Hermann von Brüggenei kantseleis on 1548. aasta sügisel koostatud tulevase ordukapiitlil arutatavate küsimuste nimekiri, mis eeldatavasti saadeti ordukäsknikele ette tutvumiseks. See osaliselt säilinud dokument on tänapäeval hoiul Rootsi Riigiarhiivis.²⁷ Säilinud 18 nummerdamata leheküljest 4 käsitlevad mitmesuguseid jooksvaid küsimusi ja kohtuasju, ülejäänud on aga pühendatud Interimi problemaatikale. Kes on selle dokumendi autor, on ebaselge. Keisririigis arutluse all olnu kiire retseptatsioon võib viidata riigipäeval osalenutele, Philipp von der

¹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Br 14, fol. 335v–336r.

¹⁹ Taani Riigiarhiiv (DRA), Fremmed proviniens, Lifland, Oesel Stifts registrant 4b; 1543–1560, (Kasutatud on Eesti Rahvusarhiivi portaalis Saaga leiduvaid digitalisaate), kaadrid 207–208.

²⁰ Konung Gustaf den Förstes registratur utg. av G.O.Berg, vol. 19, Stockholm, 1901, lk. 357. Gustav Vasa kiri Taani kuningale Christian III-le, Gripsholm, 30. juuli 1548.

²¹ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551) (HAuL). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten, berb. v. Stefan Hartmann, Köln, 2002, nr. 1459 (koos lisadega).

²² TLA, f. 230, n. 1, s. BB 24 IV, fol. 195. Hermann von Brüggenei Tallinnale, Vönnu, 9. nov. 1548.

²³ H. J. Bothführ. Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 13, Riga, 1886, lk. 329.

²⁴ A. Švabe (iz.). Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336–1551, Riga, 1941, nr. 241.

²⁵ G. v. Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels, Reval, 1885, lk. 211–212. TLA, f. 230, n. 1, s. BD 2 (b), 3. nov. 1548.

²⁶ R. Postel. Die Hansestädte und das Interim. – L. Schorn-Schütte (Hg.) Das Interim 1548/50, lk. 192–204. G. Schulte. Niederdeutsche Hansestädte in der Spätzeit Keiser Karls V. Bündische Städtepolitik zwischen Schmalkaldischen Krieg und Passauer Vertrag. Städtische Tagfarten und Zusammenkünfte in den Jahren 1546–1552, Diss. Münster, 1987(88); W.-D. Hauschild. Die Abwehr der Rekatholisierungspolitik Karls V 1548–50. – *Idem.* „Suchet der Stadt bestes“ Neun Jahrhunderte Staat und Kirche in der Hansestadt Lübeck, hg. v. Antjekathrin Graßmann und Andreas Kurschat. Lübeck, 2011, lk. 99–116.

²⁷ Rootsi Riigiarhiiv (SRA), Livonica I: 27.

Brüggenile või Matthias Huroderile. Meistri läheduses Võnnus oli aga toona teisigi, näiteks kantsler Christoph Boddeker või rüütelvend Georg Syburg zu Wischlingen (kes oli Wittenbergis õppinud), kes selle teksti koostamisega oleksid võinud hakkama saada.

Kirjutises käsitletakse alajaotusteks liigendatult õigeksmõistu õpetust, ristimise sakramenti, surijate võidmist, missat ja armulauda ning pühakute poole palvetamist. Alustades kõige tähtsamast, rõhutab kirjutis, et õigeks saab patune inimene Jumala ees usu läbi Jumala armust, mitte ei tee teda õigeks head teod, nagu väidetakse Interimi tekstis. Mahlakat naeruvääristamist leiab Interimi nõue jääda vanade rituaalide, sh. piiskopi pühitsetud võidmissalvide ja ristimisel kasutatava soola juurde. Valeks peetakse ka katoliiklikku armulauaõpetust Kristuse ihu ja vere ohverdamisest, samuti pühakute poole palvetamist. Ilmselt on meie ees oma üldiselt suunitlusest Interimi-vastane tekst.

Kuigi Liivimaa ordumeistri kantseleis sündinud kirjutise sisus on kasutatud ka Interimi enda teksti, on suurem osa sellest kompileeritud kahest 1548. aastal Magdeburgis trükitud pamfletist. Esimene nendest on Nikolaus von Amsdorfi, endise Naumburgi piiskopi usutunnistus, mille eessõna on dateeritud 1. augustiga.²⁸ Teine on Andreas Osiandri, Nürnbergi jutlustaja hinnang Interimi vastu, mille ta sai valmis kunagi juuli keskpaigas ja edastas oma raehärradele.²⁹ Nii Amsdorfi kui Osiandri pamfletid on Magdeburgis trükitud usutavasti hilissuvel, 21. septembril on Melanchthon juba Osiandri teost edasi saatnud.³⁰ Võime igal juhul täheldada, et need kirjutised jõudsid Liivimaale õige operatiivselt.

Nikolaus von Amsdorf³¹ ja Andreas Osiander³² kuulusid selle aja evangeelse lii-

Andreas Osiander, Balthasar Jenicheni gravüür 1565. aastast. Repro

kumise juhtfiguuride hulka. Amsdorf kui Lutheri eakaaslane ja lähedane kaasvõitleja võis koguni pretendeerida kõige ehtsama luterluse kehtastaja tiitlile. Amsdorf oli olnud Wittenbergis õppejõud ülikooli asutamisest peale, 1524–1542 oli ta olnud Magdeburgi superintendent, samal ajal aidanud reformatsiooni sisse viia mitmel pool mujal ning lõpuks määratud 1542. aastal Naumburgi esimeseks evangeelseks piiskopiks. 1547. aastal oli ta sunnitud keisri survele sellest ametist loobuma. Asunud tagasi Magdeburgi, sai temast üks vihasemaid puhta luterluse eest võitlejaid. Nürnbergi reformaatori Andreas Osiandri staatus oli veidi ambivalentsem. Kuigi Lutheri õpetuse järgija, on temasse mõningate ekstravagantsete vaadete pärast juba varakult suhtunud teatud eelarvamusega peajoone õpetlaste poolt. Nagu paljud

²⁸ N. von Amsdorf. Antwort, Glaub und Bekenntnis (1548) bearb. v. H.-O. Schneider. – Reaktionen auf das Augsburger Interim, lk. 204–236, siin lk. 207.

²⁹ A. Osiander. Gutachten zum Interim. – A. Osiander der Ä., Gesamtausgabe, Bd. 8, hg. v. G. Müller und G. Seebaß. Gütersloh, 1990, lk. 567.

³⁰ A. Osiander. Gutachten zum Interim, lk. 570.

³¹ R. Kolb. Nikolaus von Amsdorf (1483–1565). Popular polemics in the preservation of Luther's Legacy. Nieuwkoop, 1978; I. Dingel (Hg.) Nicolaus von Amsdorf (1483–1565) zwischen Reformation und Politik. Leipzig, 2008.

³² G. Seebaß. Osiander, Andreas. – Neue Deutsche Biographie, Bd. 19 (1998), lk. 60–609; W. Möller. Osiander, Andreas. – Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 24 (1887), lk. 473–483.

teisedki Interimi eitajad oli ka Osiander sunnitud oma ametist loobuma ja Nürnbergist lahkuma. Osiander tegutses hiljem Preismaal, kus tal puhkes luterlastega koguni omanimeline usukonflikt, mis noort hertsogkonda tõsiselt destabiliseeris.

Amsdorfi ja Osiandri seisukohad on ühtviisi Interimi eitavad, rahvaliku, hästi voolava ja vaimuka sulega kirja pandud. Nende lähtekoht on Interimi tekst, mida võetakse lahata. Samas on mõlemad pamfletid oma materjalikäsitluselt ka erinevad. Amsdorf, kes presenteerib end pagulase ja usukannatajana, on kirjutanud sügavalt isikliku usutunnistuse vormis, teemade vahel edasi-tagasi hüpates. Osiandri seisukoht on esitatud rangemalt süsteemi järgides, selgelt on näha liigendus peatükkideks. Vaadates, mismoodi on Liivimaa ordukantseleis pamflette kasutatud, siis Osiandrilt pärinevad suuremad osad ristimise ja võidmise tseremooniade kriitikat. Amsdorfit on aga laenatud Lutheri õpetuse kesksemad, õigeksmõistuõpetust käsitlevad osad, samuti missa-käsitlus ja pühakute-kultust puudutavad osad. Liivimaa kirjutise liigendus peatükkideks võib pärineda nii Osiandrilt kui Interimi tekstist otse. Kuigi valdav osa Saksa Ordu tarvis koostatud tekstist pärineb Amsdorfit ja Osiandrilt, on Liivimaa kompilaator siin-seal piibliotsiteate pikendanud või juurde lisanud.

Ordukantseleis koostatud kirjutis summeerib Interimi-teemalise päevakorrapunkti aruteluküsimuseks: kuidas siis Jumalasse ja keisrisse suhtuda? Tekstis arutletakse, et kui õpetuslikult ebapädevat Interimi tagasi lükates olla sõnakuulmatu keisri suhtes, on tagajärjeks ebasoosingusse sattumine ja venelaste või poolakate meelevalla jätmine. Teisest küljest, kui eitada oma tõde ja kuuletuda Interimile, siis on tulemuseks küll armuline keiser, kuid tekib küsimus, kas mitte Jumal vägevam

pole ning viimane võib oma usust taganejaid nuhelda, nagu seda Vanast Testamendist mitmest kohast lugeda võib. Nii reformatsioonis üldisemalt kui ka Interimi-alases kirjanduses kitsamalt on vastupanu-õigus ilmalikule valitsejale eraldi suur arutlusteema.³³ Kui osa luterlusest on ülemusekuulekas, nõus andma keisrile, mis keisrile kuulub (Mk. 12.17; Lk. 20.25, Mt. 22.21), siis teine suund rõhutab oma õigust vastu hakata, toetudes Peetruse öeldule, et Jumala sõna tuleb rohkem kuulata kui inimese oma (Ap. 5.29). Viimane saab Interimi tagasi lükanud kirjades üheks lemmiktsitaadiks ja esineb ka ordukantseleis kasutatud Osiandri kirjutises.³⁴

Kokkuvõttes on Saksa Ordu Liivimaa meistri kantseleist ordukäsknikele edastatud Interimi luterlikult eitav seisukoht, mille tekst on laenatud omaaegsete kirklikumate Interimi-vastaste pamflettidest. Enamgi veel, keisririigis ilmunud kirjavara suhtes ei jääda ordumeistri lähikonnas pelgalt neutraalsele vahendavale positsioonile, vaid nõutakse päris selgelt evangeelse usu juurde, Jumalale ja mitte Keisrile truaks jäämist.

Tallinna seisukoht

Hermann von Brüggenei käsk tallinlastele ilmuda juba nimetatud jaanuari alguses toimuma pidanud kogunemisele ja formuleerida selleks ajaks seisukoht Interimi asjus on kohale jõudnud 18. novembril.³⁵ Interimi osas seisukohti ettevalmistavaid erineva põhjalikkusega kirja pandud kontsepte on raearhiivis säilinud mitu.³⁶ Kõige põhjalikum neist on esialgu puhtandina kirja pandud 30 lehele, kuid seda on valmimise järel kohati päris ulatuslikult toimetatud: teksti lõikude kaupa asendatud ja täiendatud.³⁷ Põhitekst on esitatud Tallinna linna, tema vanemate, rae ja kogukonna

³³ L. Schorn-Schütte. Obrigkeitkritik und Widerstandsrecht. Die politica christiana als Legitimitätsgrundlage. – L. Schorn-Schütte (Hg.) Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Politische Theologie – Res Publica-Verständnis – konsensgestützte Herrschaft (HZ, Beiheft 39), München, 2004, lk. 198-232.

³⁴ A. Osiander. Gutachten zum Interim Gutachten, lk. 613.

³⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. BB 24 IV, fol. 195. Hermann von Brüggenei Tallinnale, Võnnu, 9. nov. 1548.

³⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 2 I, fol. 86.

³⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 5 III.

seisukohana³⁸ ja see lõpeb uusaastasoovidega,³⁹ mis paigutab tema valmimise aastavahetuse aega 1548–1549. Teksti ületoiemetamine võis toimuda ka juba koostöös Riia esindajatega. Nimelt on vihiku vahele köidetud kontseptikatke Tallinna ja Riia pöördumisest oma vürsti ja isanda (s. o. ordumeistri) poole.⁴⁰

Kuigi Tallinna vaimulikkonna osalust arvamuse kujundamisel selles tekstis otseselt ei märgita, on selge, et kirjutist ilma nende kompetentsi kaasamiseta vaevalt oleks kokku saanud. On üsna tõenäoline, et toonased vaimulikud osalesid seisukoha väljatöötamisel superintendent Heinrich Bocki juhtimisel. Teksti esimene puhtand on pandud kirja professionaalse käega, mis kuulub arvata-vasti toonasele linnakirjutajale Laurentius Schmidtile Wismarist.⁴¹ Võimalik, et selleks ajaks oli Tallinna jõudnud ka rae sündiku ja hiljem viimase ordumeistri Gotthard Kettleri nõunikuna kuulsust kogunud Jost Klodt.⁴²

Refereerigem järgnevas lühidalt kirjutise sisu.⁴³ Laias laastus võiks jagada kogu kirjutise kahte suurde ossa, millest esimene käsitleb Interimi ja Trento kirikukogu otsuste õiguslikku kehtivust ning teine nende õpetuslikku sisu. Paavsti ja keisri õigusele usuaasjades määrata vastandatakse pühakirja autoriteet. Maa-pealsed valitsejad peaksid võtma pigem Jumala nõu kuulda, sest selle maailma tarkus on tühine (Ps. 2, li. 12; 1 Kr.) (fol. 8r), oluline on see, mis tuleb jumalasõnast, mitte inimeste määrustest (fol. 9r). Ajaloost mainitakse juhtumeid, kus valitsejad on usuaasjades eksinud ja laskunud end vaimulikel juhendada, näiteks tuuakse, kuidas Ambrosius seletas keiser Theodosiusele arianismi ketserlikkust, koheldes erinevalt keisrit ja tema poegi (fol. 11v). Igal juhul ei ole tallinlaste arvates keiser kui selle maailma pea üldse volitatud usuaasjade üle otsustama (Ps. 2) (fol. 12r). Edasi tuuakse lisaks pühakir-

jale ja kirikuisadele argumentidena selle vastu, et keiser ei tohi kirikuasjades otsustada, kanoonilise õiguse paragrahvid (fol. 15r). Keisri kritiseerimisel liigutakse edasi Trento kirikukogu otsuste õigustühisuse näitamisele, mille puhul samuti on tõestuseks kanoonilise õiguse paragrahvid, mille järgi Rooma primaati algkristluses ei olnud (fol. 16v–17r), see olevat tekkinud ainult traditsioonist ja Kristuse tõe ees peab traditsioon taganema (fol. 17v). Üsna ootuspäraselt mainitakse ka tumedamaid peatükke paavstluse ajaloost. Rooma-kriitika näidetena on kasutatud Bernard Clairvaux'st kirju paavst Eugeniusale, mis on tuntuks saanud teose *De consideratione* kujul (fol. 18r), lisaks tuuakse veel rohkesti näiteid vääritult käitunud paavstidest, nagu Victor III, Hadrianus IV, Sergius III jt. (fol. 21v).

Interimi otsuste õpetusliku poole pealt viidatakse sissejuhatavalt, et õpetatud mehed Melanchthon ja Amsdorf on selle pühakirjavastasuse juba veenvalt ära tõestanud, Trento dekreetide puhul on seda aga teinud Calvin (fol. 26v–27r). Sellegipoolest arutletakse edasises Interimi määrused läbi, alustades Jumala ees õigeksmõistust (fol. 28r), järgnevad konfirmatsiooni (fol. 29r) ja patukaristuse kriitika, millest viimase puhul märgitakse, et juba Augustinus rõhutas oma „Pihtimustes” (X.3), et süütegu ei saa pihtides heastada (fol. 30r) ja et regulaarne pihtimine on alles väga uus, Innocentius III poolt sisse seatud tava. Pärast võidmise (fol. 31r) ja vaimulikupühitsuse (fol. 31v) käsitlust peatutakse pikemalt missa olemusel, mille puhul rõhutatakse, et tegu pole mitte igakordse Kristuse uue ohverdamisega, vaid Kristuse mälestamisega. Lisaks Piiblile toetutakse siin ka kirikuisa Cyprianusele. Katoliku missarituaali kujunemise juures rõhutatakse, kuidas Attila vallutused hävitasid apostelliku korra ja kuidas seejärel missa osad

³⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 5 III, fol. 9r.

³⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 5 III, fol. 39v.

⁴⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 5 III, fol. 23r–24v.

⁴¹ Ta oli Rostockis õppinud ja 1540. aastal oli teda Lübeckist Tallinnale soovitatud. P. Johansen. Revaler Stadtschreiber des Mittelalters und ihre Substitute, Stadtarchiv Lübeck, Depositorium Johansen nr. 35, fol. 13r.

⁴² TLA, f. 230, n. 1, s. Bs 22, Mihklipäeval 1545 soovitab Braunschweig-Calenbergi Superintendent Antonius Corvinus Warbergist oma sugulast Jost Klodti Tallinnale sündikuseks või sekretäriks. 1549. a. juulist on Jost Klodt tõestatavalt sündikuse ametis (Katalog des Revaler Stadtarchivs, hg. v. G. von Hansen, Reval, 1896, lk. 383).

⁴³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 5 III, kokkuhoiu mõttes viitab edasine referaat lehtedele tekstis sees.

eri paavstide poolt sisse viidi (fol. 32v). Kokkuvõttes leitakse tallinlaste hinnangus, et Interimi õpetus viib meid tagasi sellesse hirmsasse aega (*alte henffige gemeine graul*), mis jääb Gregorius Suure ja Lutheri vahepeale (fol. 33v–34r).

Nimetatud kaks suuremat teemat võtab tekst kokku nõuandeks (alat. fol. 34r), et kuna keiser saab nõuda ainult välist kuulekust ja seda mitte pühakirjavastastelt (fol. 34v), ja kuna kuulekas tuleb olla Jumalale, mitte inimesele (Ap. 5.29) (fol. 35r), tuleb keisrile vastata vaikusega, nii nagu Kristus vastas ülempreester Kaifasele ülekuulamisel (fol. 37). Kui sellele peaks järgnema keisri sanktsioonid, siis tuleb neid taluda, soovita- vad tallinlased, parafraseerides järjest mitmeid kirjakohti evangeeliumidest, kus Kristus käskis oma jüngerid enda nimel kannatada (fol. 38r-v). Võtnud kindlalt Interimi eitava seisukoha, pakub Tallinn ühesõnaga välja, et tuleb vaikselt vastu panna, viidates sinna juurde, et paljud maad, linnad, kommuunid ja vürstiriigid nii juba talitavad. Nagu edasine näitas, oli just väiksest venitamisest kasu, et üldse mitte kogu asjaga tegemist teha.

Refereeritud Interimi-vastane seisukoht võimaldab meil saada aimu toonase Tallinna vaimsest võimekusest koostada keerulist teoloogilist ja õiguslikku argumentatsiooni sisaldav tekst. Tallinlaste lähenemise avarust näitab kõigepealt see, et nad kaasasid oma seisukohavõttu Trento kirikukogu esimese sessiooni dekreetide kriitika, mille kohta ordumeister arvamust eraldi ei küsinudki. Tallinna kirjutis baseerub õige mitmekülgse autoriteetide tundmisel, eelkõige muidugi Piiblil, aga ka kirikuisadel, nagu Augustinus, Hieronymos, Cyprianus. Kesk-aegsetest autoriteetidest figureerib Clairvaux Bernhard oma Rooma-kriitikaga. Kaasaegsetest vaimulikest autoriteetidest viidatakse tallinlaste seisukohas nimeliselt Melanchthoni, Amsdorfi ja Calvinit. Viimase mainimine siinses, peamiselt Wittenbergile orienteeritud

keskkonnas on mõnevõrra üllatav. Peale mainitud teoste ja autorite on Tallinna seisukoha koostajal olnud kasutada ka mitmesugust muud kirjandust, mis paraku ei ole praeguse uurimise juures üheselt identifitseeritav. Igal juhul paistab, et tallinlased lähtuvad luterliku kirikuloost kesksest kontseptsioonist, mille järgi paavst Gregorius Suure ja Martin Lutheri vahel laiutab suur pimeduseajajärk.

Piiblile ja kirikuisadele viitamine on ühes reformaatorlikus tekstis ootuspärane, tavatuks tuleb aga lugeda ulatuslikku viitamist kanoonilisele õigusele. Meenutagem, et kanooniline õigus visati samasse lõkkesse Wittenbergis, milles Luther enda kirikuvande alla panemise bulla ära põletas. Tuleb muidugi tunnistada, et suhtumine kanoonilisse õigusesse muutus luterluses 1540-ndateks märksa leebemaks, kui see algusaegadel oli. Interimi-vastases trükipoleemikas kohtab aga kanoonilisele õigusele viitamist haruharva, mis võib muidugi olla tingitud sellest, et poleemikat pidasid pigem just teoloogid. Tallinna seisukohas kasutatud arvukad juriidilised argumendid võivad seega viidata sellele, et siin koostasid Interimi-vastase seisukoha vaimulikud koos juristidega. Juriidiliste argumentide kasutamine Interimi-vastases kirjutises võib peale selle reeta ka Tallinna rae ehk ilmaliku võimu rolli teksti koostamisel. Juba eespool oli juttu, et teksti on kirja pannud linnasekretär. Võimalik, et Tallinnal oli juba siis sündikus. Need mõlemad ametimehed olid üsna tõenäoliselt oma stuudiumi käigus kanoonilise õigusega kokku puutunud. Lisada võib veel, et kanoonilise õiguse alast kirjandust leidis selle aja Tallinnas külluses.⁴⁴

Interimi-alased tekstid Liivimaalt annavad aimu oma aja kõige aktuaalsema kirjanduse leidumusest. Veel ühe tõendi selle kohta pakub 1552. aasta paiku Tallinnas surnud raamatukaupmehe Gerardus a Betza raamatu-inventar.⁴⁵ Peale 5 eksemplari Interimi enda teksti⁴⁶ oli kaupmehel toona laos 6 eksemplari

⁴⁴ Selle kohta vt. J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu. Pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimalustele. – Lugemise kunst. Raamat ja aeg II (Rahvusraamatukogu toimetised), ilmusas.

⁴⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae 2, fol. 117r-127r. H. Weiss. Das Revaler Nachlaßinventar eines auswärtigen Buchführers (Buchhändlers) aus der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts als Zeugnis für die geistigen Bedürfnisse der damaligen Zeit. – Beiträge zu einer baltischen Kunstgeschichte 3, hg. v. Erich Böckler, Bad Homburg, 1981, lk. 156–164.

⁴⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae 2, fol. 126v: 5 ex des Keisars Interim.

Johannes Aepinuse juhtimisel koostatud Lübecki, Hamburgi ja Lüneburgi usutunnistust,⁴⁷ mis oli Interimi tagasi lükanud kirjutiste seas üks põhjalikumaid ja mõjukamaid. Lisaks selle oli raamatukaupmehel saadavad Magdeburgi rae seisukohti kajastav lendkiri (10 tk.)⁴⁸ ja Matthias Flaciuse Christian Lauterwari pseudonüümi all 1549. aastal ilmunud Interimi-vastane pamflett (5 tk.).⁴⁹ Interimi-poleemika läks sujuvalt üle luterliku leeri siseseks *adiaphora*-vaidluseks, mis samuti on Betza inventaris juba esindatud mitme eri teosega.

Probleemi menetlemine

Nagu öeldud, sai Interimi tekst Liivimaal laiemalt teatavaks novembri alguses 1548 ning asja arutamine määrati jaanuari algusesse 1549. Kahjuks pole selle arutelu enda kohta seni õnnestunud leida ühtki jälge. Teema, mille arutamiseks 1548/49. aasta talvest märke on maha jäänud, on keisri käsk Riiale, ilmuda tema ette süüdistatuna Schmalkaldeni liitu kuulumise pärast. Riia on püüdnud sellest reisist kõrvale hiilida, kuid pidanud nõu nii ordumeistri kui ka teiste linnadega, andis siiski järele ja saatis oma sündikuse end välja vabandama.⁵⁰ Ka ordumeister kasutas oma sidemeid keisririigis, et Riia väljavabandamisele toetust saada.⁵¹ Tallinnal ja Tartul on läinud selles küsimuses lihtsamalt. Ainus märk Tallinna sidemetest Schmalkaldeni liiduga on protestantlike vürstide Saksi Friedrichi ja Hesseni Philippi kiri 1546. aastast, milles palutakse alanud sõda

rahaliselt toetada.⁵² Tallinn andis toona palvele viisakalt eitava vastuse.⁵³ Riia peapiiskop Wilhelm, kellelt keiser samuti nõudis seletust tema sidemete kohta Schmalkaldeni liiduga, pääses kirjaliku aruandmisega.⁵⁴

Interimi asjus küsis Wilhelm nõu oma vennalt, Preisi hertsogilt Albrechtilt ja sai vastuseks Königsbergi teoloogide koostatud *Iudicia*, mis jõudis Wilhelmi kätte 1549. aasta 8. veebruaril.⁵⁵ Võimalik, et tegu oli Königsbergi õpetlaste doktor Petrus Hegemoni ja magistrite Johannes Dötscheliuse, Melchior Isinderuse ja Fridericus Staphyluse 5. augustil 1548 Hertsog Albrechtile saadetud ladinakeelse arvamusega Interimi kohta,⁵⁶ ja see kujutab endast lühihinnangut, mis argumentatsioonis ei lähe detailidesse. Paistab, et Preisimaal on Interimi-temaatika üldse olnud tagaplaanil, palju intensiivsemalt tegeldakse seal sel ajal hoopis hussiidlike Böömi pagulastega ja nende õpetuslike kõrvalekalletega.⁵⁷ Ühesõnaga – Wilhelmi suhtumine Interimisse kujunes varakult negatiivseks.⁵⁸

Interimi küsimus leiab Liivimaa linnade läbirääkimiste materjalides kajastamist vaid 1549. aasta mai lõpus Wolmaris peetud nõupidamise protokollis.⁵⁹ Riia on olnud seisukohal, et tuleb midagi otsustavat ette võtta (fol. 351r). Tartu saadikud arvasid, et linnade senisele kokkuleppele lisaks pole uut vaja ning sõjapidamiseks ollakse nagunii liiga nõrgad ja üksteisest kaugel, et appi tulla (fol. 351v). Tallinn arvas, et asja lahendus ei saa olla sõjaline, samuti kinnitasid tallinlased, et neil on oma maahärralt lubadus, et neid Interimiga

⁴⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae 2, fol. 124v: 6 bekentnis der stede Lubeck etc aufs Inte[r]im].

⁴⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae 2, fol. 124v: 10 der von Magdeburg ausschreib[ung].

⁴⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ae 2, fol. 124v: 5 Wider das Interim Lauter war.

⁵⁰ H. J. Bothführ. Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher, lk. 329–230. Ka HAuL, nr. 1468/3. Das Buch der Aeltermänner großer Gilde in Riga. – Monumenta Livoniae Antiquae Bd. 4, Riga, 1844, lk. 47.

⁵¹ K. Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden, nr. 1494: Saksa Ordu Liivimaa meister Saksamaa meistrile 25. jaan. 1549.

⁵² TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 1, fol. 37–40. Johann Friedrich Saksimaalt ja Philipp Hessenist Tallinnale. 19. dets. 1546.

⁵³ Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv, bearb. v. G. von Hansen. Reval, 1895, nr. II-151, lk. 121.

⁵⁴ HAuL, nr. 1459/2, Wilhelmi vastus nr. 1468/4.

⁵⁵ HAuL, nr. 1468.

⁵⁶ Vt. P. Tschackert. Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preußen, Bd. 3. Leipzig, 1890, nr. 2123.

⁵⁷ Nt. P. Tschackert. Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preußen, nr. 2159.

⁵⁸ Seda on ta väljendanud ka 10. juunil 1549 vennale saadetud kirjas: HAuL, nr. 1478.

⁵⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Br 14, fol. 350ff. Wolmar, 19. mai 1549.

ei ahistata (fol. 352r). Asja otsustamine jäeti järgmiseks hommikuks, mil lõpuks siiski leiti, et linnad midagi ise ette võtma ei hakka ja üksteisele häda korral võimaluste piires vaid nõu, tröösti ja abi annavad (fol. 354v).

Paistab, et 1549. aasta kevad oligi Liivimaal Interimi osas kõige kuumem aeg. Hermann von Brüggenei suri veebruari alguses ja tema asemele asus endine koadjuutor ja Viljandi komtuur Johann von der Recke. Brüggenei ringkonnas oli suhtumine Interimi olnud, nagu nägime, ühemõtteliselt eitav. Millised olid vahekorrad teiste ordukäsknike puhul, on aga ebaselge. 1544. aasta ordukapiitlil oli otsustatud kiriku õpetust ja rituaali reformida,⁶⁰ kuid kahjuks ei tea me midagi selle otsuse rakendamisest orduvaldustes kohalikul tasandil. Johann von der Recket on peetud nii vana usu poole hoidjaks kui ka vastupidi, endise Tallinna jutlustaja Simon Wanradti poolt uue usu poole võidetuks.⁶¹ Milliseid konkreetseid samme Recke oma lühikeseks jäänud valitsemisajal Interimi asjus astuda jõudis, ei ole paraku teada.

Riia peapiiskop Wilhelm on hakanud varakult kahtlustama, et ordu kasutab tema Interimi-vastasust ära tema laimamiseks keisri ees.⁶² Vanad vastuolud Liivimaal, et kumb on esivõim, kas ordu või peapiiskop, raskendasid ka Interimi käsitlemist. Wilhelm pidas vaimulikke asju Riia kirikuprovintsis ainult enda asjaks, milles ordul ei oleks tohtinud olla sõnaõigust. Sellest tulenevalt rõhutas Wilhelm veel Brüggeneile saadetud kirjas, et kui Riia peapiiskop otsustab Interimi sisse viia, siis tuleb seda teha ka ordu aladel, mitte vastupidi – et ordu otsustab ja Wilhelm kuu-

letub. Asja tähtsust arvestades lubas Wilhelm seda küsimust oma piiskoppidega arutada.⁶³ Milliseks aga kujunes Liivimaa piiskoppide suhtumine Interimisse, on suuresti ebaselge. Saare-Lääne ja Kuramaa piiskop Johann von Münchhausen on oma nõunikelt soovinud ettepanekuid Interimi sisseviimiseks, nood aga vastasid põiklevalt.⁶⁴ Tallinna piiskopi kohta on teada, et 1549. aastal nelipühi aegu on ordumeister Johann von der Recke manitsenud Tallinna, et see piiskoppi ja tema koadjuutorit ei laseks linna kantslitest mõnitada.⁶⁵ Isegi kui neid irdseid teateid mõningase ettevaatusega tõlgendada kui ülemvaimulike Interimi-meelsust, siis tegusid neile ei järgnenud.

Ei saa öelda, et Interimi-meelseid hääli Liivimaal üldse polnud. Riia toomkapiitli kõige õpetatumad liikmed on kritiseerinud Interimivastaseid kirjutisi ja tõlgendanud Interimi vana kiriku seisukohast.⁶⁶ See ei ole esimene kord, kui Wilhelmil oli lahkavamus oma toomkapiitliga, mis näitab muu hulgas, et Interimi teemat oli vajadusel võimalik kasutada oma isandale vastupanu osutamiseks. Võimalik, et isegi Tallinna all-linnas oli Interimi pooldamine mõningane probleem: sellele vihjavad süüdistused, mida tõsteti Uue Seegi meistri ja jutlustaja Jacob Bomgardeni vastu.⁶⁷ Olemasolevate tõendite põhjal paistab siiski, et Interimi pooldajate hulk ei olnud väga arvukas.

1549. aasta teise poole poliitilist elu Liivimaal paralüüsis epideemiapuhang. 1. augustil 1549 teatas Johann von der Recke Tallinnale, et lükkab „pestlientsia” tõttu edasi oma ringsõidu maal, et kunagi hiljem talve poole alamate truudusevanne vastu võtta.⁶⁸ Veel

⁶⁰ H. J. Bothführ. Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher, lk. 322.

⁶¹ H. Weiss. Magister Simon Wanradt. Ein Predigerleben der Reformationszeit in Livland und Preußen. – E. Bahr (Hg.), Studien zur Geschichte des Preußenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70. Geburtstag. Marburg, 1963, lk. 485–490.

⁶² HAUl, nr. 1468.

⁶³ HAUl, nr. 1468/2.

⁶⁴ C. Schirren. Bischof Johann von Münchhausen. – Baltische Monatschrift, Bd. 28. Riga-Moskau, 1881, lk. 19.

⁶⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. BB 24 V, fol. 13.

⁶⁶ HAUl, nr. 1468.

⁶⁷ Jacob Bomgardeni kaebekiri (TLA, f. 230, n. 1, s. Bd 7, fol. 45r-46v.). Seegi elukorraldust puudutav osa on avaldatud: A. Mänd. Hospitals in Medieval Livonian Cities: select sources from Reval and Riga. – Quellen zur europäischen Spitalgeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit, hg. v. M. Scheutz et al. Wien, 2010, lk. 541–562, Doc. nr. 15. lk. 561: „wurden se my velicht hetten, dat Interym predigen, worvor my Gade bewar.“

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. BB 24 V, fol. 17.

novembris kirus peapiiskop Wilhelm haiguslainet, mis takistab tal Preisimaale sõitmast.⁶⁹ Lisaks läbirääkimiste katkemisele on oluline, et epideemia viis hauda ka mitmeid potentsiaalseid disputante vaimulikkonna seast, Tallinnast näiteks Heinrich Bocki ja Petrus von Halle.

Konkreetselt Interimi küsimus edasises aruteludes kaob. Uudiseid keisririigist küll jälgiti, näiteks vahendas Wilhelm oma vennale neid 1551. aasta alguses.⁷⁰ Samuti osalesid Liivimaa linnad kaudselt Hansalinnade vahenduskatsetes keisri ja Magdeburgi vahel,⁷¹ kuid see on ka kõik. Niikaua, kui Saksamaal tegeldi Magdeburgi-vastase sõjakäiguga ja nn. vürstide ülestõusuga, ei olnud ilmselt kellelgi mahti eraldi Liivimaad survestada. Riigipäevaaktides igal juhul ei leia Liivimaa Interimiga seoses mainimist, võimalik, et kauge ääreala lihtsalt unustati.⁷²

Baltikumis aga hakkasid 1550-ndate algusest peale tulema teised probleemid. 18. mail 1551 suri ordumeister Johann von der Recke ja tema järeltulijaks sai luterlane Heinrich von Galen. Veelgi olulisem on, et Interimi asemel tuli päevakorrale moskoviitidega kehtiva rahu pikendamine. 1555. aasta Augsburgi usurahu allakirjutamisega võeti Interimi temaatika lõplikult päevakorralt maha, seda ka Liivimaa jaoks.

Kokkuvõte

Nii nagu keisririigi ajaloos, nii ka Liivimaal on Interimi küsimus ajaliselt lühike episood. Mitmes arhiivis laialipillutatult säilitatav kirjava-

hetus, maapäevaretssid ja seisukohavõttude mustandid lubavad öelda, et asi oli siin arutusel. Olemasolev kirjavara väljendab seisukohti, mida annab määratleda ühte või teise leeri kuulutatena. Liivimaal mõeldi Interimi-vastaselt keisririigis kirjutatuga koherentselt, samas rütmis. Kui osa liivimaalaste seisukohti on kopeeritud välismaistest trükistest, siis näiteks Tallinna puhul on täheldada lisaks veel teoloogiliste ja õiguslike argumentide kombineerimist, mida sellisel kujul trükipoleemikas ei kohta. Tuleb muidugi mõnda, et Liivimaal formuleeritud seisukohtade seaduslikku jõudu me siiski ei tea. Kui eri osapooltel oligi kindel seisukoht, siis maapäeval otsuseks see ei vormu ning kokkuvõttes jäädakse selles küsimuses venitama.

Vaatamata Interimi läbikukkumisele pakub see periood ühe põneva sissevaate reformatiooni seisul Liivimaal 1540-ndate lõpus. Lisaks linnadele on selleks ajaks luterlikus leeris Liivimaa kaks kõige olulisemat maahärrat Riia peapiiskop ja Saksa Ordu meister. Kui lai oli nende toetajate ring, on juba raskem öelda. Nii ordus kui ka peapiiskopkonnas leidis jõude, kes maahärrade luterlusele vastu seisid, isegi kui andmeid konkreetse vana kiriku ja/või Interimi õpetusest lähtuva aktiivse oponeerimise kohta napib. Igal juhul rõhutab Interimidiskussioon reformaatorlike ideede ulatuslikku levi 1540-ndate aastate lõpuks. Interimi-vastast suhtumist Liivimaa üksmeelsuse väljenduseks nimetada oleks aga siiski ilmne liialdus. Lahkarvamused usuküsimustes kestsid edasi kuni Liivimaa sõjani.

Juhan Kreem

(1971)

On õppinud ajalugu Tartu Ülikoolis ja medievistikat Kesk-Euroopa Ülikoolis. Ajaloodoktor 2002. Peamised uurimisalad: keskaja ajalugu ja linnaajalugu. Aastast 1996 töötab Tallinna Linnaarhiivis teadurina.

⁶⁹ HAU, nr. 1484. Samas loodab Wilhelm, et see talvel järele annab.

⁷⁰ HAU, nr. 1518/5.

⁷¹ Katalog des Revaler Stadtarchivs, lk. 384: Kuus Vendi linna teatavad Lübeckist Tallinna, et nagu eelmisel aastal otsustati, saadetakse keisri juurde saatkond, et oma sõprade eest Böömimaal ja Magedeburgis paluda. Linnad on ikka veel keisri juures ebasoosingus. Uus kohtumine määratakse 27. juuliks Gdanskisse, et ka Preisi- ja Liivimaa linnadelt nõu saada.

⁷² Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V, Bd. 19. Der Reichstag zu Augsburg 1550/51, bearb. v. E. Eltz, München, 2005, Register.